

Niekdajšia židovská komunita v Dolných a Horných Salibách

Viktória Bányai, Ústav pre výskum etnických menšín Maďarskej akadémie vied, Budapešť,
Maďarsko, banyai.viktoria@hebraisztika.hu
Szilvia Kormos, 2151 Fót, Pf. 35, Maďarsko, kormos.szilvia@gmail.com

BÁNYAI, Viktória – KORMOS, Szilvia. The former Jewish population of Lower and Upper Saliby. Individual and Society, 2009, Vol. 12, No. 1.

This study analyzes two sources that have not been used in literature: the cemeteries and the civil registers. Findings from these and other sources should broaden our understanding of these communities. The cemeteries and the civil register comprehend almost the same period: a half century between the last decade of the 19th century and the end of the 1940s, with a lot references back to the middle of the 19th century.

Lower Saliby. Upper Saliby. The Jews. Immigration. Inscriptions of the Cemetery. Name-giving. Professions. Institutions of Religious Community. Holocaust.

V odbornej literatúre, resp. v prácach o regionálnych dejinách nájdeme o malej židovskej komunite v dvoch susedných obciach v Matúšovej zemi iba niekoľko krátkych informácií, na základe ktorých môžeme v základných rysoch načrtnúť ich históriu.[1] Táto štúdia spracúva hlavne dva, doterajšou odbornou literatúrou zatiaľ nevyužitú zdroje, cintoríny a civilné matriky. Údaje získané z týchto, resp. z iných zdrojov nám rozšíria poznatky o týchto komunitách. Cintoríny a civilné matriky pokrývajú približne tú istú etapu - vyše polstoročia medzi posledným desaťročím 19. storočia a koncom 40-tych rokov 20. storočia, s mnohými odvolaniami až do polovice 19. storočia. Pri rekonštrukcii rodokmeňov nám pomohli databázy jeruzalemskej inštitúcie Yad Vashem (*Shoah Victims' Database*), avšak niektoré otázky zostali aj tak nezodpovedané. Pri príprave štúdie sme využili výskumy realizované v Galante (zbierky *Centropa. A Jewish Witness to a European Century*).

Osídlenie a vystáhovanie

Najskoršie údaje o osídlení židovských osôb pochádzajú z poslednej tretiny 18. storočia, ktoré na začiatku novodobej histórie maďarského židovstva zastávali dôležitú hospodársku funkciu: boli árendátormi zemepanských panstiev, čiže za prenájom získali právo na liehovar, otvorenie krčiem a obchodovanie s tabakom a iným tovarom. Sámuel Jakab na základe zmluvy z roku 1765 podpísanej Györgyom Huszárom, prefektom panstiev grófa Jánoša Pálffyho, získal právo na liehovar a nalievanie liehovín v Dolných Salibách.[2] V štátnom súpise v roku 1767 zaregistrovali v Horných Salibách dve židovské rodiny. Jedna z nich prenajímala zemepanský liehovar, druhá obchodovala s tabakom.[3] Od tých čias boli nepretržite prítomní ako nájomníci, ale rodiny, ktoré tvorili jadro neskorších komunít sa prisťahovali do Salíb (do Dolných Salíb Müllerovci, do Horných Salíb Krakauerovci, Messingerovci, Schönthalovci, Ehrenwaldovci, Löwingerovci) až v rokoch 1840 - 1860. Vo väčšine prípadov rodiny pochádzali z Galanty. S rodinami z Galanty boli prepojení veľmi silným putom, jednak kvôli geografickej blízkosti, jednak kvôli náboženstvu. Cirkevná matrika bola v Galante, tamojší rabín vydával usmernenia, tam fungovala ješiva. Najväčší počet členov mali tieto komunity v období dualizmu, keď mali spoločne okolo 240 členov.[4]

Židia, ktorí sa usídlili v dvoch Salibách, pre seba alebo svoje deti, už nevyberali manželov z Galanty, ale predovšetkým z okolitých obcí.[5] Viacnásobné rodinné vzťahyospájali užší región, židovské komunity obcí niekdajšieho galantského okresu a susedného šalianskeho okresu. Manželia pochádzali z nasledujúcich obcí: Abrahám, Mostová, Hody, Jelka, Kajal, Kráľov Brod, Košúty, Trstice, Pusté Úľany, Tomášikovo, Vozokany, Čierny Brod; Diakovce, Vlčany, Neded, Tešedíkovo, Šoporna. Zároveň je nápadné, že Saliby nie sú spojené s takýmito manželstvami. Z tohto hľadiska je zaujímavým príkladom mäsiarsko-lichvárska rodina Müllerovcov. Márton Müller (1823 - 1901) sa presťahoval do Dolných Salíb z Galanty. Z jeho synov, ktorí pokračovali v jeho podnikaní Hermann (1863 - 1944) zostal v obci a druhý, Mór (1859 - 1934) sa presťahoval do Horných Salíb. Mór si vybral druhú manželku spomedzi miestnych a aj niektorí z jeho synov uzavreli manželstvá s miestnymi. Avšak to nezmenilo zvyky rodu, ktorý zostal v Dolných Salibách. Jeho členovia si nebrali manželky z Horných Salíb, podobne ako rod usadený v Horných Salibách sa neženil s členmi rodu z Dolných Salíb.

Väčšina z tých, ktorí pochádzali zo vzdialenejších častí, sa narodila v niektorej zo susedných žúp Bratislavy, Komárna, Nitry (napr. Nitra, Dunajská Streda, Hlohovec, Sereď, Dvory nad Žitavou, Vrbové, Dolný Štál, Pezinok, Tvrdošovce, Zlaté Klasy, Šúrovce); židovský usadlík zo vzdialenejších častí bol výnimočný. Jednu z výnimiek tvorila rodina Eilendera, ktorá pochádzala zo zakarpatskej dediny Dombó. Ich príbeh sme získali z interview s jednou dcérou, ktorá prežila holokaust.[6] Rodina sa v roku 1934 kvôli biede presťahovala zo Zakarpatska, ktoré vtedy bolo súčasťou Československa. Za to, že si vybrali Horné Saliby vďačili strýkovi, ktorý ako zamestnanec firmy Singer pochodil celý štát. Považoval za výhodné, že otec, Leba Eilender (1902 - 1963), krajčír, tu nájde oveľa istejšie živobytie. V tejto židovskej komunite, oproti jeho vtedajšiemu bydlisku, nebol žiadny iný krajčír. Na druhej strane miestna židovská škola mala neustále problémy s počtom detí a kvôli tomu nezískala štátne dotácie, a preto celá komunita uvítala rodinu so šiestimi deťmi. Ich úvahy vyšli. Podporovala ich náboženská obec a aj liehovar Szold. V rokoch 1935 a 1937 sa im narodili ďalšie dve deti, ktoré tu boli zapísané do matriky. V zime v roku 1938 po príchode maďarského vojska boli vystahovaní z dediny, lebo nemali vhodné dokumenty k preukázaniu maďarského štátneho občianstva. Galantská náboženská obec im zaopatřila miesto, ale odtiaľ sa ani po zabezpečení dokumentov nevrátili. Holokaust prežil iba otec zaradený na povinné práce a dve staršie dcéry, ktoré neskôr žili v Galante a v Izraeli.

Zdroje o vystahovaní poskytli málo informácií a o osudoch vystahovalcov sotva niečo vieme.[7] Ich jedna časť odchádza kvôli sobášom, ale zostáva v tom istom regióne. Iní sa presťahovali do väčších miest (Galanta, Dunajská Streda, Nové Zámky, Trenčín, Trnava) alebo do hlavných miest (Bratislava, Viedeň, Budapešť), kde bola významná židovská komunita. Mestské prostredie ponúkalo pre Saliby nové možnosti - zatiaľ neznáme odvetvia zamestnania a príležitosť na vzdelávanie. Takto sa stal Adolf Krauker (1890 - 1944) bankárom v Trnave alebo Jenő Schönberger (1898 - 1945), syn niekdajšieho učiteľa, chirurgom v Bratislave. S pomedzi tých, ktorí sa usadili vo Viedni sú najznámejší členovia hospodáriacej a liehovarskej rodiny Szold. Zsigmond Szold (1844 - 1912) na pozemkoch, ktoré v spočiatku prenajímal od Ernőa Esterházyho a po niekoľkých rokoch ich odkúpil, v roku 1887 založil Liehovary Eisler & Szold, ktoré sa stali najvýznamnejším priemyselným zariadením v Horných Salibách.[8] Továreň fungovala na dvoch miestach, v majeri Dögösmajor pálili lieh z melasy, kým v Hrušove (Körtvélyes) zo zemiakov. Mali obrovské skladovacie kapacity a prepravu zabezpečili priemyselnou železnicou. V názve firmy meno „Eisler“ je z priezviska manželky Zsigmonda Eislera, Emmy Eislerovej. Z ich detí Fanni (1869 - 1940) zomrela v Horných Salibách, ale József a Manó sa presťahovali do Viedne, aj vnuci sa narodili tam. Obaja synovia Józsefa sa nechali pokrstiť. Dr. Frigyes Szold (1909 - 1944) v roku 1938 v Bratislave, Zsigmond János Szold (1911 - ?) v roku 1942 v Újpeste vstúpil do evanjelickej cirkvi.

Dva opustené cintoríny

Židovské cintoríny boli tradične vytvorené v určitej vzdialenosti mimo obce. Táto tradícia bola dodržaná aj v oboch Salibách. Cintoríny sa nachádzajú približne 300 metrov od seba na hranici obcí na úzkej parcele, ktorou preteká Dudváh a ohraničujú ju úrodné polia. Vzhľadom na vlastnosti parcely obidva cintoríny sú úzke a majú obdĺžnikový pôdorys. Umiestnenie náboženských budov naznačuje niekdajšie vchody. Do (dnes skoro neprístupného) hornosalibského cintorína sa dalo dostať inou cestou. Hoci židovstvo oboch obcí malo spoločnú synagógu, mikve (rituálny kúpeľ) a školu, o cintorín sa nedelili. V tom istom čase, na tej istej parcele zriadili dva cintoríny. Pohreby tradične vykonával spolok *chevra kadiša* (Sväté bratstvo), ktorý pozostával z členov obce. Zaopatřenie mŕtveho patrilo medzi najmilosrdnejšie skutky, lebo to bolo neopätované dobrodenie, ale spolky zvyčajne vykonávali aj iné sociálne úkony (opatrovanie chorých, podpora atď.). Dolnosalibské izraelitské Sväté bratstvo (*Chevra kadiša*) podalo svoje stanovky na ministerstvo vnútra 15. marca 1891 a súhlas ministerstva získalo 14. januára 1892.[9] Obidva cintoríny začali používať v týchto rokoch, dodnes existujúci najstarší náhrobný kameň v Dolných Salibách je z roku 1895, v Horných Salibách z roku 1890. Podľa všetkého sa dolnosalibský cintorín po

holokauste nevyužíval (posledný náhrobný kameň je z roku 1936), na hornosalibskom cintoríne posledný pohreb bol v roku 1958.

Súčasný stav opustených cintorínov je pomerne zlý. Na oboch cintorínoch je veľa prázdnych podstavcov a polámaných náhrobných kameňov a na ľahšie sprístupnenom a (dnes už) ani plotom nechránenom dolnosalibskom cintoríne väčšina náhrobných kameňov chýba. Na hornosalibskom cintoríne v roku 1986 prebiehala jedna neodborná reštaurácia, počas ktorej bola zničená časť nápisov, ale aj tu je veľa vyvrátených a polámaných náhrobných kameňov. Počas výskumu v Dolných Salibách sme narátali 37 náhrobných kameňov (resp. zlomkov, podstavcov, porozhadzovaných úlomkov), z ktorých na tucte boli nápisy postačujúce na identifikáciu. V obecnej matrike v období 1895 - 1944 bolo zapísaných ďalších 21 dospelých s izraelitským vierovyznaním, pochovaných v neidentifikovaných hrobách. Pre zosnulých kojencov a malé deti (patria sem aj 7 až 8-ročné deti) zvyčajne nebol postavený náhrobný kameň, stopy po ich úmrtí nenachádzame na cintoríne, iba v matrikách. V preskúmaných dvoch cintorínoch sa spolu našli iba štyri detské hroby a všetky pochádzajú z medzivojnového obdobia. Tri z nich nechali vyhotoviť členovia rozsiahlej a zámožnej (lichvárskej a mäsiarskej) rodiny Müllerovcov, pravdepodobne prispôsobiac sa tak zvykom väčšiny spoločnosti. V Horných Salibách sme zmapovali 79 náhrobných kameňov (resp. zlomkov, podstavcov, úlomkov), z ktorých sme 55 vedeli identifikovať. Počet identifikovaných dospelých osôb a ďalších dospelých zapísaných v knihe zomrelých sa aj tu zhruba zhoduje s počtom hrobov.

Na židovských cintorínoch sa tradične nenachádzajú rodinné hrobky, iba osobitné hroby. V prísnych ortodoxných obciach ženy a muži odpočívajú na dvoch stranách oddelene. V salibských cintorínoch takéto rozdelenie nie je, ale aj blízki príbuzní (manžel a manželka, matka a dcéra) dostali spoločný náhrobný kameň iba vtedy, ak čas ich smrti bol blízky.^[10] Popritom si môžeme všimnúť, že rodinní príslušníci sa pochovávali do susedných hrobiek aj v tom prípade, ak medzi časom ich smrti uplynulo zopár rokov. Ďalším dôležitým faktorom pri umiestnení hrobiek bolo aj to, že na *kohenov* sa vzťahoval zákon čistoty, podľa ktorého sa ani druhotne nemohli dostať do styku so zosnulým, nemohli vojsť na cintorín medzi hrobky.^[11] Avšak aby predsa len mohli navštevovať hrobky svojich príbuzných, tí sa pochovávali na oddelenom mieste, blízko plota. Toto územie sa dá jasne vyznačiť vpravo od rituálnej budovy na mape hornosalibského cintorína, kde sa nachádzajú hrobky členov rodín Müllerovcov, Diamantovcov a Kohnovcov (náhrobné kamene číslom 62 - 72). Pri súčasnom stave dolnosalibského cintorína nenachádzame také jasné usporiadanie, ale nakoľko tu významná rodina Müllerová bola kohenom, museli mať nejaké riešenie. Teoreticky a nábožensky je prijateľné riešenie, že medzi hrobkami bol vydláždený a trochu vyvýšený chodník, ktorý by osobu pohybujúcu sa po nej oddelil od iných častí cintorína.

Obsah a jazykovú zložku náhrobných kameňov určuje tiež tradícia, avšak skoro každý náhrobný nápis má osobný text. Text stále musí obsahovať (hebrejské) meno zosnulého, meno matky, ďalej dátum úmrtia podľa židovského kalendára, totiž zapísanie týchto údajov je potrebné na usporiadanie obradného výročia úmrtia (Jahrzeit). Okrem základných údajov a úvodných a záverečných formúl zvyčajne je aj niekoľko riadkov na charakteristiku a ocenenie zosnulého, ktorého najrozšírenejšou formou je akrostichon, báseň, v ktorej začiatkové písmená veršov vytvárajú meno nebožtíka. Tieto krátke texty môžu obsahovať vek zosnulého (hebrejský nápis nikdy neobsahuje dátum narodenia), počet detí, môžu obsahovať informácie o povereniach v náboženskej obci, či označenie špecifických životných podmienok (napr. na dlhé vdovstvo).^[12]

Kvôli malému počtu náhrobných kameňov v Dolných Salibách by sme sa chceli vyhnúť ďalekosiahlym záverom, avšak nemožno si nevšimnúť, že v jazyku náhrobných nápisov sú určité rozdiely medzi skúmanými dvoma cintorínmi. Na prelome storočia a z čias pred prvej svetovej vojny z oboch cintorínov sú iba čisto hebrejské nápisy, dlhé texty (s mnohými veršami), ktoré odzrkadľujú tradičné komunity, ktoré sa pridrižovali rabínskej kultúry, čo sa v duchovných centrách západnej ortodoxie (Galanta, Dunajská Streda alebo vzdialenejšie Bratislava) dá očakávať.^[13] Na nápisoch z medzivojnového obdobia sú badateľné viaceré zmeny. V Horných Salibách naďalej sú všeobecné jednojazyčné hebrejské nápisy, ale je evidentné, že v tomto období vo viacerých prípadoch je chybné uvedené hebrejské dátum (33., 37., 75.), čo môže signalizovať, že hebrejčina už nie je prirodzeným jazykom komunity a civilný kalendárny rok bol prepočítaný iba kvôli náhrobnému kameňu. Na tom istom mieste sa môžeme stretnúť aj s nemeckým nápisom z rokov 1932 a 1934, no maďarský nápis v žiadnej forme neexistuje. Popritom v Dolných Salibách zo známych šiestich nápisov z medzivojnového obdobia iba dva sú čisto hebrejské; tri sú hebrejsko-maďarské (1928, 1929 a 1936); jeden je hebrejsko-nemecký (1933). Z obdobia po holokauste pochádzajú iba dva nápisy - Horné Saliby: 47. (1946) a 61. (1958) - ich hebrejčina je bezchybná, ale k nápisu z roku 1958 patrí aj krátky maďarský text, prvý (a posledný) na hornosalibskom cintoríne.

Zvyky pri pomenovaní osôb

Kým náhrobné nápisy, aj vzhľadom na charakteristické znaky tohto žánru, poukazujú až do konca 20-tych rokov 20. storočia konzervativizmus vo zvykoch pri pomenovaní osôb, matričných zápisoch, ktoré je možné študovať, sú zreteľné zmeny v dávaní mien už od 80-tych rokov 19. storočia a je v nich možné postrehnúť znaky akulturácie. O asimilácii v týchto komunitách nemôžeme hovoriť. V komunitách tu žijúcich židov sa nevyskytlo ani jediné pomaďarčenie mena, pred holokaustom sa nikto neprekrstil, nevznikli zmiešané manželstvá. Takéto zmeny môžeme pozorovať iba u niekoľkých rodinných príslušníkov, ktorí sa presťahovali a žili vo väčších mestách.^[14] Avšak pri menách osôb, ako to môžeme vidieť aj z tabuľky prílohy č. 3, v posledných dvoch desaťročiach 19. storočia sa začali uplatňovať nové zvyky (mohli by sme povedať aj móda), ktoré odzrkadľujú určitú maďarskú mentalitu. To myslíme na výber takých starých maďarských mien ako Árpád, Géza, Zoltán, Gyula alebo Béla, resp. na použitie takých typických kresťanských mien ako Pál, Miklós, Ferenc, Margit, Klára. Od roku 1880 nebol zapísaný do matriky chlapec s menom Ábrahám alebo Mózes. Tieto mená boli používané iba v náboženskom živote, v civilnom živote používali mená Adolf, Árpád a Mór. Z typických biblických mien sa používalo iba zopár: József, Eszter, Simon, Mihály, Jakab. Pri iných po porovnaní matričných zápisov a náhrobných nápisov vidíme ďalšie príklady používania dvoch mien (židovské meno/civilné meno): Hajjim Cvi/Hermann, Mordekhaj/Márton, Meir/Márton, Elazar/Lázár, Ábrahám/Adolf, Reuvén/Rudolf, Jakov/Jenő, Ráhel/Róza, Libele/Magdaléna, Toibe/Antónia, Lea/Ilona, Malka/Malvin, Golda/Katalin, Sára/Szeréna.

Po zániku monarchie a vytvorení československej štátnej správy sa prejavili zmeny jazyka aj v matrike. (V tabuľke sú uvedené maďarské ekvivalenty mien, lebo iné údaje ukazujú na to, že slovakizácia mien existovala iba v úradných kruhoch.) Je ťažké oddeliť vplyv rodičov a úradov (ak medzi nimi boli rozdiely) pri výbere mena. Faktom je, že v medzivojnovom období sa menej používali spomenuté staré maďarské mená a trochu narástol počet tých mien, ktoré boli známe aj Slovákom (László, Márton, Miklós, Janka, Olga). Od 30-tych rokov je badateľná nová tendencia, predovšetkým vo výbere ženských mien. Deti sú zapísané do matriky pod takými hebrejskými biblickými menami (Judít, Lea, Éva, Zsuzsanna), ktoré sa predtým používali iba ako židovské mená, aj keď napr. mená Judít a Zsuzsanna (Sosana) sa predtým nepoužívali ani ako židovské mená (a to nielen v oboch Salibách). Za týmto javom jednoznačne stojí sionistická ideológia. S týmito menami sa naraz rozlúčili s dvojitou identitou vyjadrenou civilným a židovským menom, resp. pri pomenovaní žien sa spojili tradície diaspóry s rozšírenými jidišským menami. Tri dievčatá, ktoré sa narodili v roku 1947 už dostali tieto jednoznačne židovské mená.

Údaje o povolanií

Odborná literatúra židov žijúcich v oboch obciach charakterizuje ako komunity žijúce v blahobyte. Toto tvrdenie je vo väčšine prípadov správne, ale boli aj výnimky. Existovali aj také rodiny, ktoré žili v naozaj veľkej biede. Najtypickejším spôsobom živobytia židovskej komunity bolo obchodovanie. Môžeme rozlíšiť dve kategórie obchodníkov: kramárov a obchodníkov s poľnohospodárskymi produktmi. Kramári predávali rozličný tovar miestnemu obyvateľstvu, napr. obchod s textilom a konfekciou. Do druhej skupiny patriaci obchodníci - vzhľadom na poľnohospodársky charakter daných obcí - kupovali a predávali produkty a zvieratá, obchodovali s obilím, múkou, dobytkom, koňmi, vajcami a hydinou. Typy podnikania boli dedičné, po otcovi ho zdedil syn, resp. zať, medzi súrodencami sa o ne podelili. Napr. Schönhaltovci a Ehrenwaldovci (Horné Saliby) boli kramármi, Steklerovci (Dolné Saliby) obchodovali s hydinou, Kauferovci (Horné Saliby) predávali obilie, Müllerovci (na obidvoch miestach) boli lichvári viac generácií. Z obdobia pred prvou svetovou vojnou máme údaje aj o podomových kupcoch (starinár, handriar, hrnčiar), čo bolo povolania typické pre chudobných židov v 18. a 19. storočí a zvyčajne im zabezpečovali veľmi skromné živobytie.

Iné povolania okrem obchodníkov boli Salibách pomerne zriedkavé, nenájdeme tu ani typické židovské povolanie, krčmára. Mnoho povolanií sa vyskytovalo iba u jedincov, napr. z remeselníkov sme zaevidovali pekára, stolára, sklára, obuvníka, krajčíra, jednu pôrodnú babicu v Dolných Salibách a praktického lekára Dr. Arnolda Löwingerera (1896 - 1944) v Horných Salibách. Okrem už spomínanej rodiny Szoldovcov aj iní, napr. Dezső Deutsch (1899 - 1944) a József Krakauer (1896 - 1958) sa zaoberali prenajímaním pôdy a hospodárením na menšom pozemku. Najchudobnejší členovia spoločenstva boli nádenníkmi a pomocníkmi (pekársky a predavačský pomocník, čašník). Matrika pri mene Gutmana Brauna (1836 - 1901), ktorý pochádzal z Nitrianskej župy (Kisbál), pri zamestnaní uvádzala „žobrák, krajčír-opravár“. Z jeho synov iba Éliás zostal v Horných Salibách, jeho súrodenci sa pokúšali o šťastie v Nových Zámkoch, Zlatých Klasoch, Trnave. Éliás si zarábala ako nádenník.

Židovské rodiny, ktoré žili na majeroch patriacich k oboj obciam, je potrebné zvlášť spomenúť. Hlavy rodiny - oproti dedinským obchodníkom, remeselníkom, hospodárom - nemali vlastné podnikanie, ale boli zamestnaní ako odborná inteligencia alebo odborní pracovníci. Jedna časť týchto rodín pochádzala z veľkej vzdialenosti (napr. zo župy Vas - Szécsény alebo Olaszliszka), ale aj z bližšej vzdialenosti (z obcí

Bratislavskej a Nitrianskej župy) sa dá povedať, že prichádzali už ako ženatí, teda sa manželským zväzkom neintegrovali do komunity a ich potomkovia nemali vzťah k obci. Prvé údaje sú o majerníkoch, túto funkciu zastával Illés Frischmann v Dolných Salibách (Pálffy majer) v roku 1890 a Miksa Schwartz na majeri Dögösmajor. Na prelome storočia Pálffy majer riadil Dávid Drechsler (1870 - 1932), Mór Neumann riadil práce na Dögösmajor a v tom istom čase József Stern riadil hospodárstvo na hrušovskom majeri, kým Vilmos Weisz (1870 - 1934) bol skladníkom v sýpke v Dögösmajor.

Najviac židovských odborníkov zamestnávali Liehovary Eisler & Szold. Medzi nimi boli napr. vedúci výroby - hlavný úradník (Lajos Neumann [1861 - 1924], neskôr Henrik Lebovits [1888 - 1944]), účtovník (Sámuel Politzer) a skladník (Lipót Weiss). Podnik, ktorý zamestnával 10 úradníkov a 80 robotníkov. Tento podnik po konfiškovaní majetku židovských majiteľov po roku 1938 fungoval pod novým vedením pod menom Magyar Királyi Egyedárúsági Szeszgyár (Maďarský kráľovský výsostný liehovar). Podľa všetkého v tejto továrni, ktorá už nemala židovské vedenie, sa stal prípad, ktorý poznáme z rozhodnutia Vilmosa Glattsteina, kráľovskochlmeckého rabína. [15] Hornosalibský rabín Jichak Öhlbaum Glattsteinovi nastolil nasledujúcu otázku. Jeden muž, ktorý stratil svojho otca a podľa náboženských predpisov sa počas prvého mesiaca smútku nemohol oholiť, požiadal o oslobodenie spod tejto povinnosti, čo odôvodnil svojou prácou a zamestnaním. Tento muž bol vedúcim kancelárie a jeho neprítomnosť v práci by znamenala finančnú stratu jednak pre firmu, jednak pre neho, ale neoholený nemohol ísť do práce, lebo by sa stal predmetom posmechu. Öhlbaum sa pravdepodobne neodvážil rozhodnúť samostatne, a preto požiadal staršieho a úctyhodného rabína o pomoc, ktorý ho ubezpečil o tom, že výnimku môže dovoliť. Dlhý náboženský výklad rabína Glattsteina neobsahoval viac podrobností o prípade, ale aj z existujúceho textu vidieť dilemu človeka, ktorý je bezbranný, bojí sa o svoje živobytie, obáva sa reakcie prostredia, ktoré by sa posmievalo dodržiavaniu smútočných zvykov, ale chce dodržať aj náboženské zvyky. [16]

Obava daného muža, že by mohol prísť o prácu, sa dá pochopiť ak si uvedomíme, ako drasticky sa zmenili životné podmienky na začiatku štyridsiatych rokov, po tom, čo vstúpili do platnosti židovské zákony. [17] Otcovia, ktorí predtým pri zamestnaní mali uvedené obchodník s hydinou (Géza Braun a Géza Steiner), lichvár (József Messinger) alebo kramár (Jenő Pollák Wolf), pri zapísaní svojich detí do matriky boli v tomto období všetci označení ako „nádenníci“. [18] Pri zápise detí s rokom narodenia 1942, 1943 a 1944 sme našli iba jediného otca, ktorý si zachoval svoj pôvodný štatút. Bol ním Árpád Schönthál, obchodník s rozličným tovarom. Židovskí podnikatelia sa snažili následky protizidovských zákonov zmierniť tak, že svoje podnikanie prepísali na takú osobu, na ktorú sa nevzťahovali tieto zákony (štróman), ale riadenie a určitá časť zisku zostala pôvodnému majiteľovi. Podľa jedného pamätníka v Dolných Salibách po odobratí živnostenského povolenia lichvárski Müllerovci takto prepísali svoje podnikanie na Dezsőa Kürtiho.

Inštitúcie a zamestnanci náboženskej obce

Židovskí obyvatelia oboch Salíb v polovici 19. storočia založili spoločnú židovskú obec (náboženskú obec), ktorá bola pobočkou Galanty. Na základnej úrovni to mohlo znamenať udržiavanie modlitebného miesta, vybavovanie pohrebných záležitostí, ďalej zamestnanie šaktera, ktorý bol ku kóšer stravovaniu nepostrádateľný. [19] Po náraste ich počtu postavili synagógu v Horných Salibách, ktorá mala rozmery 8 x 15 metrov a táto budova s vnútornou galériou stála do konca 80 rokov 20. storočia. Pri synagóge zriadili aj byt pre zamestnancov (pre učiteľa, rabína) a mikve (rituálny kúpeľ) a neskôr dostali samostatnú budovu kóšer bitúnok aj škola. Po roku 1868, po inštitucionalizácii vnútorného rozdelenia uhorského židovstva, sa hornosalibská obec pripojila k ortodoxii. Na prelome storočia vieme o fungovaní viacerých spolkov: *Chevra kadiša* (Sväté bratstvo), ktoré zabezpečovalo pohrebné záležitosti a podľa všetkého fungovalo už dávnejšie, *Chevra gemilut chasadim/Hevra gemilut haszadim* (Spolok láskavých činov), ktorý vykonával sociálne služby a Somré Tóra (Strážcovia Tóry) náboženský a vzdelávací spolok. Súpis spolkov z roku 1944 eviduje tie isté tri spolky.

Na konci 19. storočia obec zamestnávala šaktera, ktorý bol aj prednostom v modlitbe (*saliah-cibbur*), učiteľa a kostolníka (šames). Spomedzi nich menovite poznáme šaktera Móra Kaufmanna z 90-tych rokov 19. storočia a učiteľa Sámuela Schönberga (1861 - 1911), narodeného v Tvrdošovciach a ako je to zrejme z jeho náhrobného nápisu od 1889 počas 22 rokov až do smrti pôsobil v Horných Salibách. Podľa židovského náboženstva otec je osobne zodpovedný za odovzdanie náboženských poznatkov potomkom a vzdelávanie detí, a to zabezpečením domácich učiteľov alebo súkromných škôl (*cheder*), aj v tých obciach, kde nebola verejná škola. Verejné židovské základné školy - snahy Jozefa II. nerátajúc - začali vznikať vo väčšom množstve v rokoch 1830 - 1840 v uhorských obciach, ktoré podporovali osvietenstvo a maďarizáciu. Ortodoxný smer dlho odmietal zavedenie svetského vzdelávania, ale v druhej polovici storočia, na veľmi silný štátny nátlak, západná ortodoxia s bratislavským strediskom predsa len vybudovala svoju školskú sieť, aby sa ich deti mohli učiť vo vlastných školách a aby nemuseli navštevovať

inštitúcie iného náboženstva alebo štátu. Židovská základná škola s maďarským vyučovacím jazykom a s výučbou náboženských a svetských predmetov bola v Horných Salibách bola založená okolo roku 1880. Učiteľom na tejto škole bol Schönberger. Podľa dostupných informácií v škole stále prebiehalo združené vyučovanie, jeden učiteľ vyučoval žiakov štyroch, neskôr päť a šesť ročníkov. Počet detí v roku 1922 bol 32, v roku 1944 už 45.[20] Na konci rokov prvého desaťročia 20. st. a začiatkom 20-tych rokov bol učiteľom Izidor Varga, v 30-tych rokoch 20. storočia boli učiteľmi Helena Berger a Zoltán Reisner.[21]

Zaujímavou epizódou zo života komunity v 30-tych rokoch 20. storočia bol konflikt kvôli zamestnaniu nového šaktera a jeho halachickej príprave. Rozkol v komunite bol taký veľký, že znemožnil fungovanie inštitúcií. Napokon do prípadu zasiahlo bratislavské stredisko ortodoxných náboženských obcí, ktoré riadením náboženskej obce poverilo Simona Ehrenfelda. O rozpoltenosti komunity podal svedectvo jeden člen rodiny Eilendera, ktorý v rokoch 1934 - 1938 žil v Horných Salibách. Podľa jeho spomienok v tých časoch fungovali dvaja šakteri v obci, Ignác Öhlbaum, ku komu chodili členovia rodiny Müllerovej a Schwartzovej a József Krauker, ktorý získaval prácu od Kraukerovcov.[22] Skutočnú príčinu konfliktu a postoj iných rodín (ak vôbec zaujali nejaký) môžeme iba odhadovať. Je možné, že to bol iba osobný konflikt dvoch početných a vplyvných rodín Müllerovcov a Kraukerovcov, ale niektoré momenty poukazujú na to, že nezhody mali ideologický odtieň. Kým Kraukerovci boli prívržencami najprísnejšej konzervatívnej ortodoxie, Müllerovci boli otvorenejší a v sfére kultúrneho približovania sa pokročilejší. Svedčia o tom už spomenuté dvojjazyčné, maďarsko-hebrejské náhrobné kamene, ktoré boli postavené v 20-tych rokoch v Dolných Salibách; napr. Henrika Müllera (1894 - 1944), ktorý bol účtovníkom, čo si vyžadovalo vyššie svetské vzdelanie. Pri rodine Schwartzovej môžeme spomenúť, že ich najstarší syn, Árpád Schwarz (1896 - ?) bol jediný, o ktorom vieme, že si v roku 1922 nevybral československé, ale maďarské občianstvo.[23]

Konflikt medzi dvoma tábormi sa po rozdelení vedúcich pozícií upokojil. V apríli 1944 Magyar Zsidók Központi Tanácsa (Centrálny výbor maďarských židov) podľa nariadení nemeckých úradov vyhotovil súpis, podľa ktorého predsedom náboženskej obce sa stal Lipót Krauker (1894 - 1944).[24] Podľa matričných údajov vieme, že József Krauker v roku 1941 pracoval ako učiteľ náboženstva. Öhlbaum sa v roku 1938 spomína ako zastupujúci rabín, od roku 1941 figuruje ako rabín. Už spomínaná zbierka rozsudkov kráľovskochlmeckého rabína Glattsteina a aj odpovede adresované Öhlbaumovi potvrdzujú, že Öhlbaum zastával funkciu *dajjan u-more* (sudca a učiteľ), resp. rabína.[25] Avšak súpis z roku 1944 už informuje o tom, že obec už nemá rabína.

Súpisné a volebné štatistiky

V štatistikách Rakúsko-Uhorska sa židovská populácia zisťovala ako náboženská kategória, za samostatnú národnostnú skupinu sa nepokladali ani obyvatelia s jidišským materinským jazykom, lebo jidiš nepovažovali za samostatný jazyk. V dôsledku toho židovstvo obohatilo skupinu obyvateľov s nemeckým a neskôr s maďarským materinským jazykom, čo bolo záujmom maďarských oficiálnych kruhov. V medzivojnovom Československu (podobne ako v Rumunsku a Srbsko-chorvátsko-slovinskom kráľovstve) židovstvo uznali za národnosť. Vtedy vyhotovené súpisy nezisťovali materinský jazyk, ale národnosť a hoci sa podľa pokynov tieto mali zvyčajne zhodovať, práve pri židoch to nebolo možné brať do úvahy, lebo židia bez ohľadu na materinský jazyk, si mohli vybrať židovskú národnosť.[26] V tom je možné vidieť snahu novej štátnej moci na „oddelenie“ Židov od Maďarov, aby aj takto znížil počet a pomer maďarskej menšiny. Výber židovskej národnosti v tomto kontexte znamenal vyjadrenie lojality k novej štátnej moci. Pri vyhodnotení štatistických údajov je potrebné akceptovať ďalšie dve okolnosti. Na jednej strane protizidovská diskriminačná politika trianonského Maďarska v nástupných štátoch odcudzila židovstvo s maďarským materinským jazykom. Na druhej strane na odčlenených územiach boli v prevahe ortodoxné (a chasidské) komunity, ktoré ich duchovní podľa tradície považovali za národ a nielen za náboženstvo, ale na vyjadrenie toho počas sčítania ľudu v období dualizmu nemali možnosť.

Podľa údajov o sčítaní ľudu silný nárast počtu obyvateľov s izraelitským vierovyznaním, ktorí sa hlásili k židovskej národnosti (a pokles takýchto obyvateľov hlásiacich sa maďarskej národnosti) v oboch Salibách v rokoch 1921 až 1930 sa zhoduje so zjednotenými štatistickými údajmi. Tento proces sa ešte v Dolných Salibách v roku 1921 neodzrkadľuje.

Tabuľka 1

		Izraelitské vierovyznanie	Židovská národnosť	%
--	--	---------------------------	--------------------	---

1921	Dolné Saliby	30	0	0 %
Horné Saliby	158	88	55,6 %	
1930	Dolné Saliby	32	29	90,6 %
Horné Saliby	153	140	91,5 %	

Uvádzanie židovskej národnosti v nástupníckych štátoch nebol iba štatistický ťah, to jednoznačne dokazuje úspech spolitizovania židovskej národnosti, čo v potrianonskom Maďarsku bolo nepredstaviteľné. Židovská strana založená v roku 1918 mala v každom slovenskom meste s väčšou židovskou komunitou miestnu organizáciu. Ortodoxné židovstvo odmietalo sekulárne národné smery (moderný politický sionizmus) a namiesto toho preferovalo hnutie Agudat Jisrael, ktoré sa pridržiavalo angažovanej nábožnosti a tradičných foriem náboženskej obce.^[27] Aj v Horných Salibách fungovalo toto hnutie, resp. jeho organizácia pre mládež Ceiré Agudat Jisrael. V komunálnych voľbách v obci v roku 1923 Židovská strana získala 119, vo voľbách v roku 1927 94 hlasov.^[28]

Oproti národnostnej (a politickej) identite náboženská identita sa ani v medzivojnovom období nestala problematickou pre židovských obyvateľov oboch Salíb. V ortodoxnom náboženstve sa objavili iba malé rozdiely. O zmiešaných manželstvách alebo o prijatí kresťanskej viery nemáme zmienky ani v období židovských zákonov počas veľkej vlny konvertovania. Avšak traja vystaňovalci sa v tomto období nechali pokrstiť. Okrem dvoch už spomenutých vnukov Szolda sa aj tretí údaj spája s liehovarskou kolóniou. Syn Lajosa Neumanna (1861 - 1924) bývalého riaditeľa liehovarov, Leó (narodený v roku 1906) žil so svojou rodinou v Galante a tam prestúpil na rímsko-katolícku vieru v roku 1939. Počet konvertovaných bol v galantskom okrese veľmi malý, v roku 1941 bolo zistených 74 židov, ktorí nemali izraelitské vierovyznanie (viac ako desať bolo iba v Galante, Sládkovičove a Senci) a popri nich 2444 izraelitov.^[29]

Holokaust a obdobie po holokauste

O hospodárskych následkoch protizidovských zákonov sme hovorili pri údajoch o povolani. To musíme dodať, že rodinní príslušníci tých, ktorí vykonávali pracovnú povinnosť, sa dostali do mimoriadne ťažkej situácie. Ich rodiny museli zaopatríť matky a väčšie deti. Na pomoc tým, ktorí stratili svoje živobytie a schudobnených vrstiev židovského obyvateľstva vznikla v decembri 1938 spoločnosť Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (Kancelária zástancov maďarských izraelitov) a na jeseň 1939 jej organizácia na pomoc týmto obyvateľom Országos Magyar Zsidó Segítő Akció (OMZSA) (Štátna pomocná akcia pre maďarských židov). Veľkú časť príjmov podporného fondu tvorili povinné odvody náboženských obcí, oboje Saliby v roku 1943 odvedli do fondu 500,5 pengő.^[30]

Čo utrpelo židovstvo na územiach patriacich k Slovensku počas vojny už v roku 1942 (medzi nimi aj obyvateľstvo, ktoré pochádzalo zo Salíb), to čakalo na nich na jar 1944 aj na územiach pripojených k Maďarsku. Koncom mája 1944 pozbierali židovských obyvateľov oboch obcí a spolu s inými židovskými obyvateľmi okresu ich nastaňovali do galantského geta. 5. júna ich prepravili z Galanty do Komárna a odtiaľ medzi 14. - 17. júnom 1944 do Auschwitzu.^[31] Na starých, matky s deťmi a na ich deti okamžite čakala plynová komora, prežiť mohli iba tie mladé dievčatá, ženy a muži, ktorí boli vhodní na vykonávanie prác.

Na konci vojny sa z nasadenia na práce, resp. z deportácie vrátilo iba niekoľko tuctov osôb; v roku 1948 žilo 55 židov v Horných Salibách.^[32] Náboženská obec bola reorganizovaná, obnovila sa činnosť jednotlivých inštitúcií - modlitebný život v synagóge, výučba detí. Pravdepodobne zachovala synagóga a obnovený život prilákali časť židovského obyvateľstva z okolitých obcí do Horných Salíb. Aj po zoštatnení školstva neformálne fungovala v obci židovská náboženská výchova, József Krauker do svojej smrti v roku 1958 učil deti.^[33] Niekoľko epizód zo života Józsefa Kraukera (1896 - 1958) sa dozvieme z jeho náhrobného nápisu (viď 4. prílohu). Z dvoch manželstiev v rokoch 1922 až 1942 sa mu narodilo 11 detí. Dve deti zomreli ako novorodiatka, jeho osem detí a druhá manželka sa stali obeťami hrôzostrašnej éry. Zabili aj jeho starú matku a šesť dospelých súrodencov spolu s väčšinou ich druhov a detí. Osudy jeho ukrývania a záchrany, na čo naráža náhrobný nápis, nám nie sú známe, vieme iba to, že bol nasadený na pracovnú povinnosť vo Vértestarja. Spomedzi jeho detí prežil iba jeho najstarší syn, Alfréd Krakauer, ktorý sa narodil v roku 1922. Alfrédovi sa z manželstva Magdolnou Schwarz v roku 1947 narodil syn Pável (Pál) Krakauer, ktorý sa stal novým výhonkom vyhubenej rodiny.

Vyhlasenie obetí holokaustu za mŕtvych trvalo dlhé roky, prvé zápisy sa do matriky dostali v marci 1948. Samotné konanie sa začalo na podnet niektorého rodinného príslušníka a prebiehalo v Galante, resp.

v Bratislave. Najtypickejšie bolo, že ten z manželského páru ktorý prežil, požiadal o konanie, lebo sa iba po vyhlásení niekdajšieho druhu za mŕtveho mohlo byť zrušené manželstvo a uzavreté nové. Dĺžka konaní zapríčinila problémy siedmich židovských novorodiatok, ktoré boli zaregistrované do matriky v rokoch 1947 až 1949 v Horných Salibách. Štyri (dve súrodenecké dvojice) boli deťmi „slobodných mamičiek“, totiž otcovia (Géza Braun a Móric Messinger) z právneho hľadiska boli ešte v manželskom zväzku, iba ich vyhlásenie o otcovstve bolo zaevidované v pripomienkach do matriky. Pri ďalšej dvojici súrodencov mala matka predošlé manželstvo, takže matrika v roku 1947 a 1948 ako otca uvádza dávno zabitého manžela (Ignác Messinger) a iba v roku 1952 po jeho vyhlásení za mŕtveho zaevidovali ozajstného otca (Koloman Messinger). Výnimku tvorí už spomenutý Pál Krakauer, lebo sa narodil z prvého manželstva svojho otca. [\[34\]](#)

V roku 1949 sa väčšina židov z obce vysťahovala do Izraela. Jedna malá náboženská obec fungovala do konca roka 1950, ale potom sa presťahovala do Galanty a iných miest. Z tých, ktorí prežili ich potomkovia žijú aj v Spojených štátoch amerických. V oboch Salibách nám niekdajšie židovské komunity pripomínajú iba chátrajúce cintoríny.

Prílohy

Na pomníku obetiam druhej svetovej vojny v kresťanskom cintoríne obce a v prácach o regionálnych dejinách sa pri vymenovaní obetí uvádzajú iba mená hlavy rodín. Tento zoznam s menami matiek a ich detí, ďalej s menami dvoch osôb, ktorí zahynuli pri výkone pracovnej povinnosti vzdáva hold týmto obetiam.

Tabuľka 1

Obete holokaustu v Dolných Salibách

Meno	Dátum narodenia
Deutsch Dezső*	1899
Deutschné Braun Margit	1907
Deutsch Edit	1936
Deutsch Magdalena	1937
Deutsch Andor	1939
Deutsch Ferenc	1896
Deutschné Müller Katica	1897
Leichtner Mór.	1882
Leichtnerné Steiner Lina	1880
Leichtner Ernő	1922
Müller Béla	1893
Ruider Irén	1899
Müller Alice	1930
Müller Pál	1931
Müller Emánuel	1901
Müller Olga	1909
Müller András	1934
Müller Mária	1935
Müller Herman	1863
Müller Lajosné Stern Rozália	1907
Müller Ágnes	1932

Müller Miklós	1898
Müllerné Fischler Helena	1911
Müller Alfréd	1935
Müller György	1938
Stechler Ignác	_*
Stechler Adolf	1903
Stechlerné Steiner Mária	1909
Stechler Rozália	1933
Stechler Ernő	1935
Schultz Jakab	1906
Löwinger Pál	1903

Poznámka: *Meno hlavy rodiny je **hrubo** vytlačené.

**Neexistuje údaj

Tabuľka 2

Počty dolnosalibskej židovskej (izraelitské vierovyznanie) populácie v rokoch 1765 - 2001

Rok	Židovské obyvateľstvo	Celkový počet obyvateľstva (%)	Zdroj
1765	1 hlava rodiny	_*	Bérleti szerződés (Nájomná zmluva) (Pukkai, László [red.]: <i>Alsószeli</i> . Galánta, 1990, 23 - 24. p.)
1840	4	1 452 (0,3%)	Fényes, Elek: <i>Magyarország geográfiai szótára</i> . Pest, 1851.
1858	18	1 306 (1,3%)	Hornyánszky, Victor: <i>Geographisches Lexikon des Königreichs Ungarn</i> . Pest, 1858.
1880	96	2 036 (4,7%)	Sčítanie ľudu
1890	77	2 218 (3,4%)	Údaj od Novák, Veronika (Pukkai, László [red.]: <i>Alsószeli</i> . Galánta, 1990, 38. p.)
1910	55	2 148 (2,6%)	Sčítanie ľudu
1919	36	-	Prvý súpis československej populácie
1921	30	2 349 (1,2%)	Sčítanie ľudu
1930	32	2 453 (1,3%)	Sčítanie ľudu
1941	33	2 359 (1,4%)	Sčítanie ľudu
1944	29	-	A gettósítottak száma (Pukkai, László [red.]: <i>Alsószeli</i> . Galánta, 1990, 55. p.)
2001	1	1 922	Sčítanie ľudu

Poznámka: *Neexistuje údaj

Tabuľka 3

Počet hornosalibskej židovskej (izraelitské vierovyznanie) populácie

Rok	Židovské obyvateľstvo	Celkový počet obyvateľstva (%)	Zdroj
-----	-----------------------	--------------------------------	-------

1767	2 hlavy rodín	-	Štátny súpis židov v r. 1767/8. (<i>Magyar-zsidó oklevéltár</i> . 16. köt. Budapest, 1974)
1840'	8	1 988 (0,4%)	Fényes, Elek: <i>Magyarország geográfiai szótára</i> . Pest, 1851.
1858	25	1 955 (1,2%)	Hornyánszky, Victor: <i>Geographisches Lexikon des Königreichs Ungarn</i> . Pest, 1858.
1880	142	3 039 (4,7%)	Sčítanie ľudu
1910	189	3 473 (5,4%)	Sčítanie ľudu
1919	160	3 940 (4,0%)	Prvý súpis československej populácie
1921	158	3 743 (4,2%)	Sčítanie ľudu
1930	153	3 833 (4,0%)	Sčítanie ľudu
1941	178	3 950 (4,5%)	Sčítanie ľudu
1948	55	3 396 (1,6%)	Büchler, Y. R. - Shahak, R. - Fatran, A. (szerk.): <i>Pinkasz ha-kehillot: Szlovakia</i> . Jerusale, Yad vashem, 2003, 164. p.
2001	0	3 134	Sčítanie ľudu

Poznámka: V zmene počtu osôb medzi rokmi 1880 a 1910 zohrala rolu to, že hrušovský majer, ktorý bol dovtedy súčasťou Dolných Salíb sa pričlenila k obci Horné Saliby

Tabuľka 4

Mená narodených židovských detí v Dolných Salibách

1840 - 1859	Adolf, Dávid, Jakab, Lázár, Lipót, Mór, Mózes	Eszter, Júlia, Karolin, Katalin, Mária, Rozi, Sarolta
1860 - 1879	Ábrahám, Adolf, Éliás, Hermann, Izsák, Nátán, Simon	Antónia, Erzsébet, Fáni, Júlianna, Karolin, Katalin, Mária, Rozália
1880 - 1899	Béla, Dezső, Ferenc, Géza, Ignác, Lajos Miklós, Mór, Samu	Berta, Helena, Ilona, Irén, Jakab, Júlia, Lina, Mária, Paulina, Rozália, Sarolta, Teréz
1900 - 1920	Adolf, Dezső, Emanuel, Endre, Ernő, Gyula, Ignác, Jakab, József, Márton, Miksa, Oszkár, Pál, Rezső, Vilmos	Adél, Berta, Eleonóra, Helena, Ilona, Irén, Katalin, Margit, Olga
1921 - 1939	Alfréd, Andor, András, Ernő, György, Imre, László, Pál	Alíz, Edit, Éva, Ilona, Jolán, Klára, Magdolna, Mária, Rozália, Viola Lívia

Tabuľka 5

Mená narodených židovských detí v Horných Salibách

1840 - 1859	József	Janka, Jozefa
1860 - 1879	Ábrahám, Adolf (2), Bernát, Hermann (2), Ignác, Károly Jakab, Lipót (2), Manó Jakab, Mór (2), Rafael Ferdinánd, Samu, Salamon, Simon (2)	Berta, Fáni (3), Franciska, Ilona (2), Jeti, Johanna, Katalin (4), Rozália
1880 - 1899	Adolf, Árpád (2), Géza, Gyula, Jenő (2), Jakab, József (3), Lajos, Lázár, Nátán, Rezső, Salamon, Sándor (3), Simon,	Anna, Aranka, Erzsébet, Eugénia, Fani, Ida, Ilona, Irén, Irma, Johanna, Julianna, Karolin (2), Rozália (2), Sára

1900 - 1920	Árpád (2), Béla (4), Farkas, Frigyes, Géza (3), Henrik, Ignác (3), Imre, Jenő (2), József (3), Kálmán (3), Lajos (4), László Imre, Leó, Lipót (2), Miksa (4), Mór (2), Móric, Nándor, Oszkár, Pál (2), Rafael Ferdinánd, Rezső, Salamon, Sándor (4), Simon (2), Tibor (2), Vilmos, Zoltán, Zsigmond	Aranka, Bella, Berta, Blanka (2), Ernesztina, Erzsébet, Eszter (4), Etel (2), Fáni (2), Gizella, Hedvig (3), Hermin, Hermina, Ilona, Ida, Julianna (3), Katalin, Kornélia, Lívia, Malvin, Mária (2), Margit (4), Márta, Olga, Paulina (2), Regina (2), Rozália (3), Rózsa (3), Sarolta, Szerén, Szidónia, Teréz (3)
1921 - 1938	Alfréd, Andor (2), Béla, Dezső, Eduárd, Ernő, Ervin (3), Ferenc, Hugó, Ignác, Ignác Salamon, Jenő (5), József, László (2), Lipót, Márton, Miklós (2), Móric, René, Richárd, Sándor (2), Simon, Tibor (2), Vilmos, Walter	Adél, Alice, Anna, Aurélia (2), Berta, Edit, Éva (2), Gizella, Helena, Hermina, Hipolita, Janka (2), Judit (2), Lea, Katalin (2), Klára, Malvin, Magdolna, Margit, Regina, Rozália (3), Szeréna, Veronika, Viola
1939 - 1944	József, René, Róbert, Salamon (2), Sándor, Simon	Edit, Erzsébet, Ibolya, Lenke, Lívia (2), Magdolna, Szerén, Veronika, Zsuzsanna
1945 után	Eduárd, József, Pál, Vilmos	Judit (2), Lea

Príklady náhrobných nápisov

Horné Saliby, 61. náhrobný kameň

Nepoškodený stojací kameň, na jednej strane s maďarským nápisom. Spodná časť hebrejského nápisu je v zákryte.

Itt nyugszik

Krakauer

József

1896 - 1958

□□

□□□□□ □□□□□

□□□□ □□□□□ □"□□□□

□"□□□□□□□□□□

□□□□□□□□□□ □□□□□ □□□ '□□ □□□□□ □□□

□□□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□

□□□□□ □□□ □□□□□□□□ □□□□

□□□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□

□□□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□ □□□ □□

□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□ □□□ □□□

□□□□□□□□ □□□□□ '□ □□ □□□□□

□□□□□□ □□□ □□□□□ □□ □□□ '□□ □□□□□

□□□□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□

וְיִשְׂרָאֵל יִשְׂרָאֵל יִשְׂרָאֵל יִשְׂרָאֵל יִשְׂרָאֵל

וְיִשְׂרָאֵל יִשְׂרָאֵל יִשְׂרָאֵל יִשְׂרָאֵל יִשְׂרָאֵל

[...]

Preklad: Tu odpočívá / Krakauer / József / 1896 - 1958 / Tu je pochovaný / významný rabín / náš majster a učiteľ R. Jisrael Joszef / Krakauer, nech je mu zem ľahká. / Čestný a dobrý v každej ceste a čine, / horlil za Tóru a bohabojnosť, viedol deti náboženskej obce. / Utrpel mnoho trápení vo svojom živote, / smútok ho zasiahol po usmrtení manželky a ôsmich detí. / Napriek tomu nezabudol na písmo, ktoré poskytuje azyl, / pokračoval v poznaní a službe Najvyššiemu Bohu, / uctil Večného svojím nadaním a hlasom. / Už mal meč na krku počas ukrývania sa, / ale Večný ho v jeho milosti a láskavosti vyslobodil. / Nech spomenie Večný aj na jeho skromnú a váženú manželku / na ženu Kila Haja, dcéru Jots, pokoj s ňou! / [...]

Matričná identifikácia (*Hornosalibská rodná matrika*, 1896/ 8): József Krakauer, žil 62 rokov. Otec Salamon Krakauer, matka Rozália Müller. Prvá manželka Vilma Stern (1896 - 1931), druhá manželka Kornélia Messinger (1902 - 1944).

V nápise spomínaných osem zabitých detí: Tibor (1923), Malvin (1925) a Rozália (1929) z prvého manželstva, ďalej Lea (1933), Éva (1936), Klára (1938), Salamon (1941) a Róbert (1942) z druhého manželstva.

Horné Saliby, 30. náhrobný kameň

Nepoškodený, stojací kameň.

□□

□"□□□ □□□□ □□ □□□

□□□□□□

□□□□□□□□□□

□"□

□□□□ □□□□ □□□□ □□ □□□

□□□□□□ □□□□□□ □□□□□□

□□□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□

□□□ □□□□ □□□□ □□□□

□□□ □□□□ □"□ □□□□□□

□□□□□□□□ □□□□□ □□□□ □□□

□□□□ □□ □□□□□□ □□□

□□□□□□

□□□□□□ □□□□ □□□□□□□ □□□□

□□□□ □□ □□ □□□□□□ □□□□

□□ □□□□ □□ □□□□ □□ □□□□

□ □ □ □ □

□□□ □□

Preklad: Tu je pochovaný / mierny a čestný muž, náš vážený učiteľ R. / Simon Messinger / pokoj s ním / 31 rokov zbieral milodary pre Erec Jiszrael / deň čo deň chodil / ráno i večer do modlitebne. / Namáhavo, vlastnoručne získal potravu / pre vyživovanie svojej rodiny, a predsa poslal / svojich šiestich synov do ješivy učiť sa, / aby ich vychoval na cesty Tóry. / Na smútok svojej manželky, desiatich detí a vnukov odišiel / ako 63-ročný / dňa 19. menahem av, podľa malého letopočtu v roku 694 [31. júl 1934] / Nech je jeho duša zviazaná do puta života! / Meno jeho matky Hana.

Matričná identifikácia (*Hornosalibská úmrtná matrika*, 1934/37): Simon Messinger lichvár (Horné Saliby 60.). Zomrel 31. júla 1934 ako 65-ročný. Otec Dávid Messinger, matka Anna Seidl, manželka Henrietta Krakauer.

Horné Saliby, 64. náhrobný kameň

Nepoškodený, stojací kameň.

י' □□□□□□□□ □□□□□□ □□□□

□□

□□□□

□"□ □"□ □□□□□□ □□□ □□ □□□

□□□□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□

□□□□□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□□

□□□□ □□□□□ □□□□□ □□

□□□□ □□□□ □□□ □□□□

□□□□□□□ □□□□□ □□□□ □□□

□□□□□ □□□□□ □□□ □□□□

□□□□ □□□□ □□□ □□□□□□□

□□□□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□ □□

□□□□□□ □□□□□□□ □□□□ □□□□□

□□□ □□□□ □□□□ □□ □□□□□

Preklad: Tu je pochovaná / skromná a vážená žena / pani Reizl / manželka kohena Mose Müllera - nech svieti jeho svetlo. / Vykonal veľa, napriek tomu, že za mlada / odišla jej duša do večnosti. / Bola ozdobou svojho manžela, / k chudobným a biednym vždy mala otvorenú náruč. / Do srdc svojich detí / vštípila čistú Tóru a čistú vieru. / Prišli sme o matku piatich synov! / Kto nám ukáže cestu života? / Na koho sa máme obrátiť, ak tvoja duša je už vo výšinách? / Skonala 10. mesiaca hevan, podľa malého letopočtu v roku 666 [8. november 1905].

Identifikácia (*Hornosalibská úmrtná matrika*, 1906/58): Mórne Müller rod. Teréz Vinkler. Zomrela 8. novembra 1905 ako 45-ročná vo Viedni, na následky mozgového abscesu. Narodila sa v Zlatých Klasoch. Meno jej otca sa dá vyčítať z akrostichonu: Sámuel.

V nápise spomenutí piati synovia: Lajos Müller (1891 - 1944), Sámuel Müller (1893 - 1944), Henrik Müller (1894 - 1944), Lipót Müller (1896 - ?) a Miksa Müller (1901 - ?); najväčší mal iba 14 rokov, keď zomrela ich matka.

Dolné Saliby, 36. náhrobný kameň

Zrútený, ale nepoškodený náhrobný kameň, nepoškodený nápis

□□

□□□□□□□□ □□□□□□ □''□

□''□□□□□□□□'□

□''□ □□□

□''□ □□□□□ □□□□□

□□□□□ □□□ □□□□□ □□□□□ □□□□

□□□□□□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□

□□□□ □□□□□□ □□□ □□ □□□ '□□□

□□□□□ □□□□ □□□ □□□□□□ □□□□ □□□□

□(!)□□□□□□□ □□□ □□ □□□ □□□□□ □□□□□

□□□□□□ □□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□

□□ '□'□'□'□ □□□□ □''□□ □□□□□

□ □ □ □ □

□□□□□ □□□

Preklad: Tu je pochovaná / vážená, skromná, výborná žena / pani Dobris, pokoj s ňou / manželka váženého Avrahama Deutscha - pokoj s ním. / Naša duša roní slzy od smútku a veľkej bolesti, / stratila sa vzácna duša, odišla na miesto odpočinku. / Sme jej synovia, lebo vychovávala nás ako matka, / spravila veľa, aby nás naučila na priamy chodník. / Bola milosrdná s chudobnými a biednymi. / Jej meno sa prihovori za nás pred trónom Všemohúceho. / Zomrela 17. ijjára, podľa malého letopočtu v r. 694 [2. máj 1934]. / Nech je jej duša zviazaná do puta života. / Meno matky Libele.

Identifikácia (*Dolnosalibská úmrtná matrika*, 1934/ 13): Adolfné Deutsch, rod. Sarolta Müller (Dolné Saliby 85). Zomrela 1. mája 1934 ako 76-ročná.

Akrostichon, ktorý obsahuje meno ženy, je v piatom verši chybný.

Zdroje:

Civilné matriky (rodné a úmrtné) Dolných a Horných Salíb 1896 - 1949.

Náhrobné nápisy židovských cintorínov v Dolných a Horných Salibách.

BAR SHAKED, Gavriel (Ed.). *Munkaszázadok veszteségei a keleti magyar hadműveleti területeken*. 1 - 2. köt. New York : Klarsfeld Foundation - Yad Vashem [é. n.] (Nevek Klarsfeld Projekt: www.neveklarsfeld.org).

Barabás, Györgi. *Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok alapszabályai 1705 - 2005*. Budapest : MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2007. /Magyar zsidó levéltári repertórium, 2./

Centropa. *A Jewish Witness to a European Century*. Dostupné na internete: www.centropa.org. Interview s Ruženou Deutschovou a Katarínou Müllerovou v časti Slovakia (Martin Korčok, október 2004).

Glattstein, Joel Zeev Wolf. *Szefer seelot u-tesuvot nahalat Joel Zeev I*. Booklyn : Hevra ansé Helmec, 1988, no. 30/ 56.

KEPECS, József (Ed.). *A zsidó népesség száma településenként 1840 - 1941*. Budapest : Központi Statisztikai Hivatal, 1993.

KEPECS, József (Ed.). *A Felvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása 1880 - 1941*. Budapest : Központi Statisztikai Hivatal, 1995.

SCHWEITZER, József - FROJIMOVICS, Kinga (Eds.). *Magyarországi zsidó hitközségek 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán*. 1. köt. Adattár. Budapest : MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994, s. 215-216.

Shoah Victims' Database. Jerusalem : Yad Vashem, www.yadvashem.org/wps/portal.

Štátny súpis židov v roku 1767/8. In: SCHEIBER, Sándor (Ed.). *Magyar-zsidó oklevéltár*. 16. köt. Budapest : Magyar Izraeliták Országos Képviselője, 1974.

Zoznam použitej literatúry:

Bárkány, Eugen - Dojč, Ludovít. *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava : Vesna, 1991, s. 145-146.

BRAHAM, Randolph L. (Ed.). *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. 1 - 3. köt. Budapest : Park Könyvkiadó, 2007.

BUKOVSKY, László (Ed.). *Mátyusföld II. Egy régió története a XI. századtól 1945-ig*. Komárom - Dunaszerdahely : Fórum Kisebbségkutató Intézet - Lilium Aurum Könyvkiadó, 2005.

BÜCHLER, Y. R. - SHAHAK, R. - FATRAN, A. (Eds.): *Pinkasz ha-kehilot: Szlovakia*. Jerusalem : Yad vashem, 2003, s. 164-166.

FROJIMOVICS, Kinga - MOLNÁR, Judit (Eds.). *Gettómagyarország 1944. A Központi Zsidó Tanács iratai*. Budapest : Magyar Zsidó Levéltár, 2002. /Makor - Magyar zsidó levéltári füzetek, 5./

Kovács, Éva. *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között 1918 - 1938*. Somorja-Dunaszerdahely : Fórum Kisebbségkutató Intézet - Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004. /Nostra Tempora, 9./

Lányi, Menyhért - Propperné, Békefi Hermin. *Szlovenszkói zsidó hitközségek története*. Kassa, 1933.

PUKKAI, László (Ed.). *Alsószeli*. Galánta, 1990.

The former Jewish population of Lower and Upper Saliby

We can find only a few short surveys in the regional literature about two small Jewish neighbouring settlements of Mátyusföld on the basis of which we can broadly outline their history. This study analyzes two sources that have not been used in literature: the cemeteries and the civil registers. Findings from these and other sources should broaden our understanding of these communities. The cemeteries and the civil register comprehend almost the same period: a half century between the last decade of the 19th century and the end of the 1940s, with a lot references back to the middle of the 19th century.

These records offer an insight into the migration of the Jewish families to the here examined villages, their practice of name-giving, the social composition and the religious institutions of the local Jewish community, the consequences of the anti-Jewish legislation and the fate of the Jews in Saliby during the Holocaust.

[1] Súhrnné informácie o histórii židovstva oboch obciach sú v krátkom hesle v diele BRAHAM, Randolph L. (Ed.). *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Budapest : Park Kiadó, 2007. Najviac údajov o Dolných Salibách obsahuje publikácia regionálnych dejín *Alsószeli*, ktorú redigoval Pukkai,

László (Galanta, 1990); veľa dôležitých údajov sa nachádza aj v zväzku *Mátyusföld II. Egy régió története a XI. századtól 1945-ig*, ktorý redigoval Bukovszky, László (Komárom - Dunaszerdahely : Fórum Kisebbségkutató Intézet-Lilium Aurum Könyvkiadó, 2005).

Aj touto cestou by sme sa chceli poďakovať Orsolya Szabó a Ivánovi Halászovi, ktorí nám poskytli pomoc pri spracovaní slovenských zdrojov a odbornej literatúry.

[2] PUKKAI, László (Ed.). *Alsószelei*. Galanta, 1990, s. 23-24.

[3] Štátne spísanie židov v roku 1767/8. In: SCHEIBER, Sandor (Ed.). *Magyar-zsidó oklevéltár*. 16. zväzok. Budapest : Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, 1974, s. 184-185.

[4] Údaje o počte obyvateľov vid' v prílohe.

[5] Zjednodušená matrika, ktorá sa používala po roku 1907, už neuvádza miesto narodenia, od tých čias máme nekompletné údaje o pôvode druhov alebo prisťahovaných rodín.

[6] Interview Martina Korčoka s Ruženou Deutchovou (október 2004, Galanta) *Centropa. A Jewish Witness to a European Century* na domovskej stránke (www.centropa.org), je možné nájsť v časti Slovakia.

[7] Zdrojom väčšiny tu publikovaných údajov je *Holocaust Victims' Database*. Dostupné na internete: www.yadvashem.org.

[8] Pokreis, Hildegarda. A gyáripari termelés kialakulása a Mátyusföldön. In: BUKOVSZKY L. (Ed.). *Mátyusföld II...*, s. 209.

[9] Barabás, György. *Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok alapszabályai 1705 - 2005*. Budapest : MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2007, s. 70. /Magyar zsidó levéltári repertórium, 2./

[10] Iba tri spoločné náhrobné kamene sa nachádzajú v Horných Salibách: číslo 12., 16. a 66. V Dolných Salibách 23. náhrobný kameň vznikol neskorším spojením dvoch individuálnych kameňov.

[11] Kohen - muž patriaci do kňazskej triedy, v Biblii potomkovia Árona (brata Mojžiša), prvého veľkňaza. Kohenský pôvod na otcovej strane je dedičný, okrem zákona čistoty súvisiaceho s mŕtvymi má úlohu aj v liturgii a manželských predpisoch.

[12] V štúdiu uvádzame iba niekoľko príkladov, vid' prílohu. Celá dokumentácia výskumu, ktorá obsahuje hebrejské texty a ich maďarské preklady každého náhrobného nápisu, je k dispozícii v knižnici MTA Judasztikai Kutatócsoport (Budapešť) aj v elektronickej forme.

[13] Jedinou výnimkou je náhrobný kameň č. 55 v Horných Salibách, kde meno zosnulého (Ignác Schöntahl) je uvedené aj latinským písmom, v maďarskej podobe.

[14] Pre pomadžarčenie priezviska máme iba jediný príklad: Dezső Löwinger, ktorý sa narodil v roku 1900 v Dolných Salibách, v roku 1918 zmenil svoje priezvisko na Lantos. Zo židovsko-evanjelického miešaného manželstva pochádza Karolin Szigeti, zapísaná do hornosalibskej matriky v roku 1918, ale v tomto prípade evanjelická matka (Gizella Pónya) má miestny pôvod, otec nie a rodina aj tak žila v Budapešti.

[15] Glattstein, Joel Zeev Wolf. *Szefer seelot u-tesuvot nahalat Joel Zeev I*. Booklyn : Hevra ansé Helmec,

1988, no. 56. [R. Joel Zeev Glattstein döntvényeinek gyűjteménye].

Glattstein Vilmos / R. Joel Zeev Glattstein (1870 - 1944). Od roku 1906 až do deportácie komunity bol rabínom Kráľovského Chlmca. Jeho rozhodnutia, podľa rabínovho rukopisu, vydali učenci, ktorí prežili holokaust. Ignác Öhlbaum z Jichaku vid' nižšie medzi zamestnancami náboženskej obce.

[16] Situácia, ktorá nastala po protižidovských nariadeniach, vyvolala mnoho podobných otázok pre nábožensky orientovaných židov a pomoc čakali od rabínov komunit. Tieto interné, židovské hľadisko odzrkadľujúce zdroje histórie holokaustu v Maďarsku, sú skoro úplne nespracované. Vzácnu výnimku tvorí dielo: Frojimovics, Kinga - Kónya, Judit. *Rabbinikus források a Holokauszthoz*. Budapest : ELTE BTK Holokauszt-tanulmányok Program, 2006. [Maamakim. Holokauszt tanulmányok, 2.].

[17] Následky protižidovských zákonov na hospodárstvo a zamestnanosť vid' v Don, Jehuda. *A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19-20. században*. Budapest : MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2006, 5 - 6. kapitola.

[18] Taktiež ako nádenníci figurujú Árpád Messinger a Kálmán Messinger, ale u nich pôvodné povolanie nie je známe, lebo skôr sa im nenarodili deti. Z Dolných Salib nemáme podobné údaje, posledné židovské dieťa bolo totiž zaevidované do matriky v roku 1939.

[19] Vid' heslo Horné Saliby. In: BÜCHLER, Y. R. - SHAHAK, R. - FATRAN, A. (Eds.): *Pinkasz ha-kehillot: Szlovakia*. Jerusalem : Yad vashem, 2003, s. 164-166. Podľa autora hesla v Horných Salibách už v prvej polovici 19. storočia bol cintorín, ale nemáme to potvrdené z iných zdrojov.

[20] Pokreis, H. Elemi oktatás a Mátyusföldön. In: BUKOVSKY, László (Ed.): *Mátyusföld II. ...*, s. 274.

[21] Izidor Varga je známy z matričných záznamov, kde sa zaevidovali jeho deti narodené v rokoch 1918, 1920 a 1923, druhé dve mená sú známe zo spomienok Ruženy Deutchovej.

[22] Interview Martina Korčoka (október 2004, Galanta) a *Centropa*. *A Jewish Witness to a European Century* na domovskej stránke (www.centropa.org), je v časti Slovakia.

[23] Hornosalibská rodná matrika 1896/103.

[24] SCHWEITZER, József - FROJIMOVICS, Kinga (Eds.). *Magyarországi zsidó hitközségek 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összejárása a német hatóságok rendelkezése nyomán*. 1. köt. Adattár. Budapest : MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994, s. 215.

[25] Glattstein, J. Z. W. *Szefer seelot u-tesuvot ...*, no. 30/ 56. Druhý rozsudok rozoberá to, či sa dá pokladať za kóšer taká hus, u ktorej dodatočne, počas varenia našli určitú ranu na gágore.

[26] Cituje aj text nariadenia: KEPECS, József. (Ed.). *A Felvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása, 1880 - 1941*. Budapest : Központi Statisztikai Hivatal, 1995, s. 12-13.

[27] Agudat Jisrael (Spoločnosť Izraela), ortodoxné židovské politické hnutie a strana vznikli v roku 1912 v Poľsku. Jeho hlavným zámerom bolo ponúknuť ortodoxnú náboženskú alternatívu dovtedy už posilneným hnutiam, ktoré sa organizovali na sionistickej báze, resp. na sekularizovanej židovskej národnostnej ideológii. Hnutie do obdobia holokaustu bolo najsilnejšie v Poľsku (tu vedelo delegovať poslancov do Sejmu), ale malo značnú podporu aj v ortodoxných židovských komunitách Uhorska a v okruhu nemeckých židov.

[28] Pálincás, László. Politikai pártok és mozgalmak és a politikai rendszer a Mátyusföldön az első Csehszlovák Köztársaság időszakában (1918 - 1938). In: BUKOVSKÝ, László (Ed.). *Mátyusföld II. Egy régió története a XI. századtól 1945-ig*. Komárom - Dunaszerdahely : Fórum Kisebbségkutató Intézet - Lilium Aurum Könyvkiadó, 2005, s. 153-154. Židovská strana v galantskom okrese okrem Horných Salíb ziskala hlasy v Galante a Seredi.

[29] KEPECS, J. (Ed.). *A zsidó népesség száma településenként, 1840 - 1941*. Budapest : Központi Statisztikai Hivatal, 1993, s. 218-219.

[30] Bilanciu rozpočtu z roku 1943 a plánovaný rozpočet na rok 1944 obsahuje súpis vyhotovený v apríli 1944. SCHWEITZER, J. - FROJIMOVICS, K. (Eds.). *Magyarországi zsidó hitközségek...*, s. 215-216.

[31] FROJIMOVICS, K. - MOLNÁR, J. (Eds.). *Gettómagyarország 1944. A Központi Zsidó Tanács iratai*. Budapest : Magyar Zsidó Levéltár, 2002, s. 72. (Makor - Magyar Zsidó Levéltári Füzetek, 5.)

[32] Vid' aj Horné Saliby heslo. In: BÜCHLER, Y. R. - SHAHAK, R. - FATRAN, A. (Eds.). *Pinkasz ha-kehillot...*, s. 166.

[33] Pokreis, H. Elemi oktatás a Mátyusföldön. In: BUKOVSKÝ, L. (Ed.): *Mátyusföld II. ...*, s. 275.

[34] Spomínané prípady vid' v hornosalibskej rodnej matrike. 1947/11, 1947/22, 1947/43, 1947/70, 1948/5, 1948/33, 1949/9.